

BALOG IVÁN*

A valóságos és a virtuális zsidó Kárpátalja

Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig. Szerkesztette: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2013. 455 oldal.

A kárpátaljai zsidóság története mindeddig fehér foltnak számított a honi tudományos berkekben. Akit gyökerei ide kötöttek – mint e sorok íróját is –, az családtagjai beszámolóiból, akit pedig más okból érdekelt a téma, irodalmi művekből informálódhatott róla. Olyan könyv, amely kizárólag ezzel és csakis tudományos megközelítéssel foglalkozott volna, Magyarországon eddig csak egyetlen született, az is tavaly, a szóban forgó opushoz kapcsolódva.¹ Ennek megfelelően a kárpátontúli területen élő zsidóságról a közvéleményben kialakult kép inkább anekdotikus jellegű volt: kaftános-pajeszos galiciánereket asszociáltunk hozzájuk, akikben inkább néprajzi különlegességet, egzotikumot láttunk, mintsem a magyar történelem szereplőit; társadalmon kívüli elemeket, és nem a magyar társadalom integráns részét képező csoportot.

Hézagpótló és úttörő jellegű könyvet tarthat hát kezében az olvasó. A *Zsidók Kárpátalján* gyűjteményes kötet, egy olyan csapat vállalkozása, amelyben található szociológus, irodalmár és történész, nagynevű tudós és tehetséges kezdő, magyarországi és külföldi – romániai, ukrainai, izraeli – szerző egyaránt. Van, aki több kontribúcióval is képviselteti magát, a leggyakrabban a bevezetőt

* Balog Iván, SZTE Szociológia Tanszék, Szeged, docens, balog.ivan56@gmail.com

¹ Komoróczy Géza: *Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban. Kárpátalja a 16. századtól a 19. század közepéig.* Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013.

Bányai Viktóriával és Komoróczy Szonjával is együtt jegyző Fedinec Csilla nevével találkozunk. A könyv szerkesztői mindhárman az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének munkatársai.

Már a tartalomjegyzék is igényes munkát ígér. A kb. 350 oldalnyi szöveghez mintegy 50 lapnyi jegyzet társul, amelyet húszegynéhány oldalas kronológia, majd fogalomtár követ, amely a legfontosabb héber és jiddis szavak jelentését adja meg. Ezután jön a személy- és helynévmutató, majd a képek és térképek jegyzéke. Ha ezek után – növekvő kíváncsisággal – lapozgatni kezdünk a könyvben, vizuálisan is valóban igényesen kivitelezettnek, informatívnak tűnik, és az érdeklődést tovább csigázzák a kisebb keretes anyagok, amelyekben anekdotákra, visszaemlékezésekből vett részletekre lelhetünk, a nyilak, amelyek a fogalomtárhoz kalauzólnak, valamint a QR-kódok, amelyek révén auditív élmény is átélhető.

Ezek után lássuk, a tartalmi vonatkozásokat illetően milyen kötetet ígér a bevezető. Fedinec Csilla így fogalmazza meg a *Zsidók Kárpátalján* fő eszmei célkitűzését: „A kárpátaljai zsidók a közkeletű vélekedés szerint ... szegregáltan éltek... Célunk ezzel szemben a sokféleségük bemutatása volt... Külön hangsúlyt fektettünk a belső rétegzettségre, a generációs csoportok és irányzatok szerinti különbségekre... Szerzők és szerkesztők mindvégig kulcskérdésnek tekintettük a hatalomváltásokra adott reakciókat, az önszerveződés formáit és lehetőségeit, az elitstratégiákat, a népi, nyelvi és nemzeti identitások kialakulását. Igyekeztünk figyelembe venni a regionális megközelítés sajátosságait (a nemzeti narratívák létét egymás mellett és egymással szemben), illetve lehetőség szerint (fel)oldani a „szegregált történelem” dichotómiáját, és összhangba hozni a többség és a kisebbség szempontjait.”²

A kötet, amely öt fejezetre (*A dualizmus kora, A két világháború közötti időszak, Holokauszt Kárpátalján, A maradék közösség, Örökség*) tagolódik, teljesíti a felkeltett várakozásokat. Az alábbiakban ezért csak szerény korrekcióra vállalkozom: arra, hogy explicitebbé tessez a könyv egyes olyan értékeit, elméleti szempontból is jelentősebb felismeréseit, amelyet egy még színvonalasabb bevezető, esetleg a fejezetek előtti részbevezetők, illetve a tanulmányok végén még átgondoltabb összefoglalások/következtetések jobban kidomboríthatnak volna. Ez

² Fedinec Csilla: *Bevezető*. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 7-12., 12.

alól egyetlen esetben tesztek kivételt: a holokausztról szóló fejezet úgy jó, ahogy van. Főleg a kamenyec-podolszki mézszárlásról szóló részt emelném ki, különösen pedig azokat a momentumokat, amelyek – Szakály Sándor ismert nyilatkozatát cáfolva³ – igazolják: nem csak idegenrendészeti eljárásról volt szó.⁴

Az első közhely, amellyel a szerkesztőknek és a szerzőknek meg kellett küzdeniük, az, hogy a kárpátaljai zsidóság archaikus zárvány. Ez a tétel így, ebben a formájában már a demográfiai összetételére nézve sem pontos. Konrád Miklós alapos tanulmányából az olvasható ki, hogy a szóban forgó terület zsidó lakosságának népesedési mintája az első és a második demográfiai átmenet közötti, vegyes típust testesít meg. Bár az 1895 előtt e térségben felvett KSH-adatok e térségben nem kellően megbízhatóak,⁵ annyit tudhatunk, hogy létszámuk 1869 és 1910 között csaknem több, mint kétszer nagyobb ütemben növekedett, mint a régió össznépességéé, de országos „össz-zsidó” viszonylatban is rekordméretű volt.⁶ Ezen belül is vezet Máramaros, ahol a gyarapodás majdnem háromszoros – igaz, Ung megye kilóg ebből a trendből, mert a zsidók aránya itt az összpopuláción belül még csökkent is!⁷ (Ami már itt, a könyv elején arra figyelmeztet, hogy egész Kárpátalját ne vegyük egy kalap alá.)

³ Idegenrendészeti eljárás volt a zsidók deportálása Kamenyec-Podolszka. <http://www.origo.hu/itthon/20140117-idegenrendeszeti-eljaras-volt-a-zsidok-deportalasa-kamenyec-podolszka.html>. Utolsó letöltés: 2014-08-17.

⁴ Olyanokat is kitelepítettek, akiknek az adatait rendben találták, sokszor egész hitközségeket, például Bruszturán, Felsőapsán (Frojimovics Kinga: Állampolgárság-revizió: Deportálás 1941-1942-ben. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 227-248., 242-243.). Gányán rögtön letartóztatták, aki nem tudta bizonyítani, hogy magyar állampolgár (Uo. 243.). A neológ és az ortodox vezetők kérték is Kozma Miklós kárpátaljai kormányzói biztos helyettesétől, hogy kétségtelenül, illetve vélelmezhetően magyar állampolgárságú személyeket ne szállítsanak el. (Uo. 244.)

⁵ Ezt Konrád Miklós azzal magyarázza, hogy az adatközlő rabbik nemigen tudtak magyarul – emellett pedig még az 1900-as években is szándékosan lefelé torzították a számokat, mert fiatalabb híveiket igyekeztek megóvni a katonaságtól, ahol a vallási előírásokat azok nem tarthatták volna be eléggé. Ld. Konrád Miklós: Demográfiai változások. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 15-26., 21.

⁶ Uo. 18.

⁷ Uo. 18., Vö. Uő: Konrád Miklós: Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 106-125., 115-116.

Felvetődik a kérdés: miből származott ez a gigantikus mérvű gyarapodás? A korszak népszerű és veszélyes, mindmáig fennmaradt antiszemita toposza szerint a folyamatos galíciai bevándorlásból, ami a dualizmuskori liberális kormányok felelőtlen bevándorlási politikájának következménye. A hiedelem tartósságára jellemző, hogy a máskülönben szintén zsidóellenes (!), de egy szakmai minimumhoz mégis ragaszkodni igyekvő Kovács Alajos⁸ is hiába próbálta meggyőzni eszmetársait: amit immigrációnak vélnek, az valójában belső vándorlás, a keleties külsejű, kultúrájú zsidóság elköltözése Északkelet-Magyarországról az ország más vidékeire; a bevándorlás 1869 óta gyakorlatilag leállt, sőt, a megélhetési nehézségek miatt jelentős kivándorlás van, a zsidó népességtöbblet a természetes szaporulat eredménye – nem hallgattak rá, sőt, még a szakma legjelesebbjei közül Szekfű Gyula *Három nemzedéke* is átvette⁹. Ami a természetes szaporodásban a nem zsidókhöz képest mutatkozó előnyt illeti, az főleg a magas születésszámból eredt¹⁰ – ami viszont a korai házasodással magyarázható¹¹ –, kisebb részben pedig a kedvezőbb halálozási arányból, ami pedig a viszonylag racionálisabb egészségmagatartás következménye, és ez tudta ellensúlyozni a nem zsidóknál nagyobb mértékű emigrációs veszteséget.

A modernizációval, illetve a polgárosodással összefüggésben egy másik, széles körben elterjedt *locus communis* az, hogy a kárpátaljai zsidók kereskedőnép voltak, „seftelésből”, pénzkölcsönzésből éltek, vagy önálló egzisztenciaként keresték kenyerüket. Itt azonban mindenféle általánosítás azon áll vagy bukik, hogy milyen kereszt táblában mit mihez viszonyítunk, mi minek a hány százaléka. Ha azt nézzük, hogy a zsidó lakosság hányadrésze volt kereskedő, illetve önálló, (talán) meglepetésre azt látjuk, hogy a többségük nem volt az.¹² Ha viszont az a kérdés, hogy a kereskedők hány százaléka

⁸ Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. A Szerző Kiadása, 1922, 13-14.

⁹ Uo. 20., Vö. Konrád Miklós: *Az államhatalom és a régió...*, 2013, i. m., 119.

¹⁰ Egy érdekesség: az első két évben az ifjú házások a szülőknél laktak, hogy beletanuljanak az üzletbe! Konrád Miklós: *Demográfiai változások...*, 2013, i. m., 23.

¹¹ Uo. 22.

¹² Csíki Tamás: *Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok*. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 27-36., 28. Jegyezzük meg: a bérmunkások is többnyire nem az iparban – dominánsan faipari gyárakban –, hanem a forgalmi

volt zsidó, akkor a válasz: Magyarországon sehol nem volt akkora zsidó monopólium a kereskedelemben, mint ebben a térségben a Monarchia idejében,¹³ és a csehszlovák uralom alatt is a 30-as évek elején Podkarpatská Rus kiskereskedelmének 94 százaléka volt izraelita kézen.¹⁴ Egyfajta naiv „kereskedőnép-elmélet” vagy közvetítő kisebbségekről szóló teória¹⁵ állhatott a háttérben a századforduló hírhedt kárpátaljai antiszemita mozgalmának, az ún. hegyvidéki akciónak is, amely a zsidógyűlölő Katolikus Néppárt eszméi hatása alá került görög-katolikus püspök, Firczák Gyula kezdeményezése nyomán indult,¹⁶ valójában azonban a „middleman minorities theory” közgazdaságtani alapmodelljét igazolja: az azonos etnikumúak között is előítélet céltáblájává válik az a monopolhelyzetű csoport, amely drágábban ad el, mint ahogyan vásárol, akkor is, ha ezzel valós, sőt, létfontosságú szükségletet elégít ki.¹⁷ Az állami beavatkozás azonban kevesebb zsidóellenes éllel is nehezítette a zsidó kereskedők megélhetését, a két világháború között a centralizált gazdaságpolitikát folytató¹⁸ csehszlovák állam által támogatott, olcsóbban eladó cseh konkurensek, illetve fogyasztói szövetkezetek képében.¹⁹

Ha már a zsidókról, mint közvetítő és modernizátor kisebbségről szóló közkeletű vélekedések pontosításánál tartunk, érdemes a pénztőke mellett a kulturális tőkejavak piacán is körülnézni. Karády

szektorban dolgoztak, és a fuvarozás még az 1918-as impériumváltás után is döntően zsidó foglalkozás maradt (Zima András – Glässer Norbert: Gazdasági helyzet, foglalkozási összetétel. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, 148-155., 149.). Azt is figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy a közhivatalok „csak” a vármegyénél voltak zárva a zsidók előtt, a városokban nem (Csiki Tamás: Foglalkozási szerkezet..., 2013, i. m. 28-29.).

¹³ Karády Viktor: Értelmiség, világi iskolázás és elitképzés. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 78-84., 78.

¹⁴ Fedinec Csilla – Szarka László: Politikai választások és kulturális orientációk. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 156-164., 171.

¹⁵ Csiki Tamás: Foglalkozási szerkezet..., 2013, i. m., 33. old.

¹⁶ Konrád Miklós: Az államhatalom..., 2013, i. m., 110. Az antiszemita mozgolódás magyar politikusok és ruszin parasztok körében egyaránt vonzott híveket.

¹⁷ Thomas Sowell: *Black Rednecks and White Liberals*. San Francisco, Encounter Books, 2005. 65-111.

¹⁸ Filep Tamás Gusztáv: Zsidók a magyar közéletben a helyi magyar sajtó tükrében. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m. 207-214., 208.

¹⁹ Zima András – Glässer Norbert: Gazdasági helyzet..., 2013, i. m., 151-152.

Viktor tanulmányából azt tudjuk meg, hogy a régió viszonylagos elmaradottsága azért mégis csak számos téren éreztette hatását: a zsidók ugyanis itt kevésbé kapcsolódtak be az iskolai mobilitásba, mint más magyar vidékeken,²⁰ és – ez igazi meglepetés! – nem hogy nem túlreprerzentáltak a felsőoktatásban, ahogy azt zsidóknál megszokhattuk, hanem éppen fordítva, alulképzettebbek (három-ötszörösen) a népességen belüli számarányukhoz képest a felsőoktatásban, mint a nem zsidók (ők csak két-háromszorosan)!²¹ Itt is lényeges ugyanakkor, hogy mit mivel vetünk össze: az értelmiségi pályákon már erős izraelita felülképviseletet észlelhetünk.²² És itt is ajánlatos figyelni az altérségek közti fejlettségi különbségekre, mert Észak (Bereg és Ung) fejlettebb, mint Dél (Ugocsa és Máramaros).²³ Mislovics Erzsébet írása pedig az alapfokú oktatásban konkretizálja a visszamaradottság által generált szűk keresztmetszeteket: az elemi iskolában a fiúk rosszabbul tanultak, mint a nem zsidó tanulók vagy a zsidó lányok (!),²⁴ mert nekik héderbe, zsidó iskolába is kellett járniuk, és ez kimerítette őket.²⁵ A héderben ráadásul a sokszor *cadik* vavnak (héberül 96-ot jelent, a 96 százalékos szeszre céloztak vele) csúfolt, másodállásban kibólegényként vagy az analfabéta zsidók kérvényeit a piacon megíró, írnokként is kenyeret kereső *melamedek* (zsidó tanítók) gyakran verték a gyerekeket.²⁶

Itt már zsidóság és környezet interakcióiról van szó, amely e vidéken mindig is különösen sokszereplős viszonyrendszer volt, és az idők során számos változáson ment keresztül, ebben pedig csak az egyik tényező volt az, hogy a terület kivételesen sokszor cserélt

²⁰ Karády Viktor: *Értelmiség, világi iskolázás...*, 2013, i. m., 79. Tegyük még ehhez hozzá: a zsidók itt is jobban tanultak – és rosszabbul tornáztak. Uo. 81.

²¹ Uo. 81.

²² Uo. 83.

²³ Uo. 84.

²⁴ A nők más téren is profitáltak abból, hogy az őket sújtó megkülönböztetés miatt kimaradtak a zsidó oktatásból: az izraelita vallási felsőoktatási intézményekben, a jesivákban nem tanulhattak tovább, ezért több szellemi energiájuk maradt – a magyar irodalmi művek olvasására, amelynek így egyik legteljesebb olvasótáborává váltak. Ld. Komoróczy Szonja Ráhel: *Nyelvhasználat*. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 37-45., 41.

²⁵ Mislovics Erzsébet: *A haszidizmus megjelenése és terjedése*. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 58-68., 77.

²⁶ Uo. 69., 71.

gazdát. Éppen ezért a kárpátontúli térség kiválóan illusztrálja: hány politikai tényező hányféleképpen próbál egykultúrájúvá tenni egy alapvetően multikulturális társadalmat, vagy éppen ellenkezőleg: hogyan próbál meg az „oszd meg és uralkodj” taktikáját alkalmazva viszályt szítani ott, ahol neki nem tetsző egység jött létre vagy van kibontakozóban. Ebben a többszereplős, vonzásválasztásoktól befolyásolt erőterben kell értelmeznünk a lelkekért, a lojalításokért, szolidaritásokért folyó szüntelen harcot, elemeznünk az identifikációs és elkülönöződési folyamatokat, az etnikumközi kapcsolatok mintázatait (asszimiláció, disszimiláció, akkulturáció stb.). A könyv ezzel kapcsolatos legfőbb tanulságait próbálom az alábbiakban összegezni.

A kiegyezés korszakában az interetnikus viszonyok terén a magyar fél volt a domináns, a magyarosítás terén azonban jóval nagyobb közegellenállásra lelt, mint más országrészekben, mert az urbanizáltságban, iparosodásban lemaradt Kárpátalján szívósabb volt a zsidó tradicionalizmus. Ha azonban a galíciaiakkal hasonlítjuk össze, a magyar oldal van előnyben, mert míg a legkésőbbben és legkevésbé asszimilálódott Máramarossszigeten is 1910-ben már hallhattunk magyar beszédet,²⁷ addig a lengyel területeken továbbra is fennmaradt a jiddis „egyeduralma”²⁸ Minálunk az állam befolyása erősebben érvényesülhetett, mert bár az asszimilációs nyomás – ismét a sztereotípiákra rációfóvalva – nem volt teljes, hiszen az állam 1871-ben az állam elismerte az ortodoxok alapszabályát,²⁹ a rabbik számára azonban előírta a magyar nyelvtudást és a gimnáziumi vagy a polgári iskolai végzettséget.³⁰ A kárpátaljai magyar vezetők a megmagyarosodást a modernizálódás velejárójának tekintették.³¹ A dualizmus alatt a tipikus azonban a többnyelvűség maradt: sokak számára maga az anyanyelv fogalma is értelmezhetetlen maradt,³²

²⁷ Igaz, a zsidók és a nem zsidók között a távolság Szigeten továbbra is megmaradt ebben az időszakban. Konrád Miklós: *Az államhatalom...*, 2013, i. m., 123.

²⁸ Komoróczy Szonja Ráhel: *Nyelvhasználat...*, 2013, i. m., 41.

²⁹ Konrád Miklós: *Az államhatalom...*, 2013, i. m., 107. A szerző hozzáteszi: az ortodoxok ezzel le is mondtak a felfelé asszimilációról.

³⁰ Mislovics Erzsébet: *Rabbik, irányzatok, közösségek*. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 45-57., 49.

³¹ Mislovics Erzsébet: *A haszidizmus megjelenése...*, 2013, i. m., 51.

³² Komoróczy Ráhel: *Nyelvhasználat*. 2013, i. m., 43.

mindeközben pedig mindegyik használt nyelvnek megvolt a maga szimbolikus jelentése, funkciója.³³

A magyarságba való betagozódás a személyes kapcsolathálók terén is többlépcsős, konfliktusokkal teli folyamat volt. Az integráció egyik fokmérője a „gazdanép” civil társadalmi szerveződéseibe, egyesületeibe, klubjaiba – Magyarországon ebbe a korban: a kaszinóba – való bebecsúztatás és beilleszkedés, de a kaszinótagok között akkor kezdődtek gyakoribbá válni az összetűzések, amikor már nemcsak nemeseket, hanem zsidókat is befogadtak.³⁴ Egyúttal igaz, hogy a mentális elkülönülés fennmaradása a zsidók politikai életben való érvényesülését nem akadályozta,³⁵ mert Kárpátaljának minden választás alkalmával volt zsidó képviselője – az Antiszemita Pártnak viszont soha nem akadt még jelöltje sem.³⁶

A csehszlovák uralom alatt a kárpátaljai zsidók a korábnál is összetettebb döntési helyzetek elé kerültek. 1918 előtt a magyarság államalkotóként, tehát uralmi pozícióból, utána azonban már meggyengülve, kisebbségbe szorulva gyakorolt asszimilációs nyomást rájuk, közben azonban „játékosként” belépett a csehszlovák állam, sőt, a lassanként megszerveződő ruszinság is – a már korábban is meglévő zsidó vallási frakciók mellé. Ez megnövelte az egyén játékkerét az identifikáció során, ugyanakkor egy bonyolultabb, a korábnál több szereplős szituációban kellett döntéseket hoznia.

A csehszlovák hatalom stratégiája a magyarság meggyengítésére irányult, amelynek egyik eszközeként megpróbálták megnövelni a zsidók és a magyarok közti távolságot. A csehszlovák törvények szerint ugyanis, ahol a nemzetiségek számaránya nem érte el a 20 százalékot, ott bizonyos kisebbségi jogokra nem tarthattak igényt: magyarul nem taníthattak, nem pereskedhettek, nem feliratozhattak filmet, nem tarthattak magyar nyelven politikai beszédet, színelőadást.³⁷ A zsidóknak a magyarokról való leválasztása azonban többnyire nem járt sikerrel. Bár közvetlenül Trianon után a

³³ Uo. 44.

³⁴ Csiki Tamás: Vallási élet, önszerveződés: Egyletek, szervezetek. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, 95–105., 104.

³⁵ Uo. 105.

³⁶ Konrád Miklós: *Az államhatalom...*, 2013, i. m., 125.

³⁷ Filep Tamás Gusztáv: *Zsidók a magyar közéletben...*, 2013, i. m., 211-212.

nem zsidó magyarok körében erősödött az antiszemitizmus,³⁸ a magyar politikusok bírálata a továbbiakban az önálló zsidó nemzetiségi törekvésekre összpontosult,³⁹ amiben annyiból volt is ráció, hogy a zsidók földrajzi és ideológiai széttagoltsága következtében a zsidó pártokra leadott szavazatok elvesztek, és a választási törvény következtében nagy valószínűséggel a csehszlovák nemzetiség érdekében leadott szavazatokként vették azokat számba.⁴⁰ A csehszlovákiai magyar politikai erők meg akarták tartani a zsidóságot a magyarságon belül. Erre jellemző az az eset, amikor egy magyar lap arra buzdította a zsidókat: vallják magyarnak magukat az 1930-as népszámláláson,⁴¹ hogy ne sikerüljön a csehszlovák terv: Pozsony, Kassa, Ungvár és Munkács magyar lakosságának a bűvös egytöd alá „leküzdése”.⁴² A zsidók többnyire

³⁸ A zsidóellenes gondolatmenet alapja az a vád volt, miszerint a dualizmus idején a magyar állam túlságosan, a többi nemzetiség kárára támogatta, és ezáltal a magyarság ellen hangolta azokat. Lásd: Fedinec Csilla: Ruszinok, magyarok, zsidók: Demográfia és interetnikus viszonyok. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, 136–147., 145.

³⁹ Fedinec Csilla – Szarka László: Politikai választások..., 2013, i. m., 159. Az egyik magyar párt szerint a zsidók azért csináltak külön pártot, hogy semlegesek maradhassanak a harcban, amelyet a prágai kormányzat a magyarok letörésére indított. Lásd: Uo. 158.

⁴⁰ Filep Tamás Gusztáv: Zsidók a magyar közéletben..., 2013, i. m., 208.

⁴¹ A számlálóbiztosoknak ki volt adva: a zsidó vallásúakat zsidó – és nem magyar – nemzetiségűnek kell beírni, hiába vallják magukat magyarnak. Aki tiltakozott, azt végül mégis magyarként regisztrálták, de beidéztek. Uo. 211.

⁴² Uo. 211–212. Figyelemre méltó az újság érvelése: aki magyarnak vallja magát, az a választásokon még nyugodtan szavazhat a kommunistákra vagy a cionistákra is! Ezt az magyarázza, hogy a kommunisták nyerték általában a választásokat Kárpátalján, és a zsidók (meg a ruszinok) többsége rájuk szavazott (erről lásd: Fedinec Csilla – Szarka László: A kárpátaljai cionista mozgalom sajátosságai. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, 165–173., 157.). A zsidók mindkét kárpátontúli városban csakugyan a mérleg nyelve szerepét is játszották: Munkácsban a hatalom felől jövő, a magyar nemzetiségnek a népszámlálás utáni megtagadására irányuló pressziójával is dacoltak (Fedinec Csilla: Ruszinok, magyarok, zsidók..., 2013, i. m., 137.), és így jórészt nekik köszönhetően a csehszlovák hatóságok arra kényszerültek, hogy a munkácsi járás arányszámát tornásszák le húsz százalék alá tervük kivitelezéséhez; Ungváron viszont a zsidó pártoknak a fennálló hatalom iránti lojalitása akadályozta meg azt, hogy legalább a városi tanács közvetítő nyelvét tegyék meg a magyart, amire az adott volna alapot, hogy a tanácsnokok fele, ha nem is volt mind magyar, de tudott magyarul. Az ungvári és a munkácsi zsidó szülők aztán tiltakoztak is a magyar nyelvű

pozitívan reagáltak a magyar politikusok, publicisták etnikumközi szövetségkötési ajánlatára,⁴³ amit az is mutat, hogy többen közülük vezető szerepet játszottak a magyar pártokban és a sajtóban,⁴⁴ falun pedig még inkább a magyarsághoz hűek voltak a zsidók.⁴⁵ Ha azonban már nem a 20 százaléknyi – akár zsidó, akár nem zsidó – magyar megléte a tét, akkor azt is látnunk kell, hogy Kárpátalján a zsidók közel 90 százaléka mégis csak zsidónak vallotta magát – ami jóval nagyobb arány, mint a hasonló csehországi (kb. egyötöd), illetve morvaországi, szlovákiai és össz-csehszlovákiai adat (mindhárom esetben nagyjából a fele).⁴⁶ Ez feltétlenül összefügg azzal, hogy a térséget az új hatalom, a fejlett masaryki polgári demokrácia, Európa egyik legfejlettebb országa sem szabadította ki az alulfejlettség, az industrializációban és az urbanizációban való visszamaradottság állapotából, és zsidósága is Európa legszegényebb izraelita populációja maradt.⁴⁷

A magyarok 1938-as bejövetele után a zsidóság eleinte ambivalens helyzetbe került, mert rögtön a zsidótörvények általi diszkrimináció áldozatává vált,⁴⁸ ugyanakkor a bevonuláskor még

oktatás megszűnése miatt Lásd: Filep Tamás Gusztáv: Zsidók a magyar közéletben..., 2013, i. m., 212 -213.

⁴³ Így pl. Sapira munkácsi rebbe (Glässer Norbert – Zima András: Kárpátalja a budapesti..., 2013, i. m., 217.) a magyarsághoz való hűségre szólított fel, az *Egyenlőség* nevű magyarországi neológ zsidó lap külön megdicsérte a munkácsi zsidókat, mert még mindig magyarul beszélnek (Uo. 216.), a hétköznapi életet pedig továbbra is a zsidó boltos jellemezte, akit a magyarok elfogadtak, mert bármit be tudott szerezni (Fedinec Csilla: Ruszinok, magyarok, zsidók..., 2013, i. m., 147.).

⁴⁴ Filep Tamás Gusztáv: Zsidók a magyar közéletben..., 2013, i. m., 209. A magyarok iránti lojalitást motiválhatta, hogy a demokratikus államberendezkedésű Csehszlovákia sem volt mentes az antiszemitizmustól: bár zsidótörvények nem voltak, de a prágai és a brnói egyetemen – az „egyetemi autonómia” sajátos termékeként az egyetem belső szabályzata numerus claususú írt elő a zsidók rovására (Fedinec Csilla – Szarka László: A kárpátaljai cionista..., 2013, i. m., 172.). Másfelől: a Trianon előtti Magyarországon még ismeretlen volt az a nyílt és gyilkos zsidóüldözés, amit a kárpátaljai zsidók csak a terület 1938-as visszacsatolása után ismerhettek meg – addig pedig az irredenta nosztalgiának körükben is tág tere nyílt.

⁴⁵ Filep Tamás Gusztáv: Zsidók a magyar közéletben..., 2013, i. m., 210.

⁴⁶ Fedinec Csilla – Szarka László: A kárpátaljai cionista..., 2013, i. m., 166.

⁴⁷ Uo. 166.

⁴⁸ Frojimovics Kinga: Állampolgárság-revizíó..., 2013, i. m., 229 -231.

számítottak rá katonaként,⁴⁹ az 1941-es népszámláskor pedig a magyarság létszámát növelő tényezőként.⁵⁰ Az üldözés, a jogfosztás egyre inkább való fokozódása, ugyanakkor a tömeges népirtás elmaradása egészen 1944-ig, egybekapcsolódva a zsidóság nacionalista, irredenta érzelmű része számára örvendetes országgyarapodással⁵¹ döntő mértékben hozzájárultak veszélyérzetük elaltatásához és ahhoz, hogy a deportálások készületlenül érijék őket. Ennek következtében még más országokbeli zsidóknál is nagyobb mértékben érezhették magukat elárulva és becsapva – ennek pedig a túlélők számára lett mindmáig ható jelentősége.⁵² Ez már emlékezetpolitikai kérdés, ezzel indul a *Maradék közösség* című fejezet, az *Örökség* címűnek pedig szinte kizárólagos témáját képezi.⁵³

Különös erővel jelenik meg ez abban a tanulmányban, amely a kárpátaljai zsidókról a vészorszak előtt született irodalmi műveket tudatos visszavetítéssel a holokauszt-emlékezet részeként interpretálja.⁵⁴ Ez a megközelítés kikerülhetetlen, hiszen már a kötet címlapján levő kép láttán is belehasít az olvasóba a fájdalom: miért nem lehetne ma ilyen fényképet készíteni, nem is beszélve a sok, 20-as, 30-as évekbeli utcaképről, amelyeken zsidó kereskedők cégtáblái láthatók? Persze, az emlékezet megszépíti a múltat, eltúlozza, hogy a „kis Jeruzsálemnek”⁵⁵ is nevezett Munkács mennyire volt zsidó

⁴⁹ B. Stenge Csaba: Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat a honvédségben és munkaszolgálat. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, 249–256., 249.

⁵⁰ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: (Uő.): *Válogatott tanulmányok I–III*. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. II.k. 621–799., 753.

⁵¹ Pl. Munkács 1938-as visszacsatolását a helyi zsidóság örömmel fogadta. Fedinec – Oficinszkij: Szovjet múlt. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 276–284., 270.

⁵² Karády Viktor: A soá, a rendszerváltás és a zsidó azonosság-tudat válsága Magyarországon. In: Kovács M. Mária – Yitzhak M. Kashti – Erős Ferenc (szerk.): *Zsidóság, identitás, történelem*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1992. 23–44.

⁵³ A két fejezet tán legnagyobb hiányossága, hogy Máramaros ebben már időnként kakukktójas marad: a vészorszak előtti kárpátaljai zsidó kontinuitás romániai viszonylatban mintha teljesen megszakadna.

⁵⁴ Horváth Rita: Kárpátaljai irodalom mint jizkor-irodalom. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 328–335.

⁵⁵ Fedinec Csilla – Oficinszkij Román: Szovjet múlt..., 2013, 280.

város.⁵⁶ Ezért joggal kételkedhetünk akár abban is, hogy mennyire beszéltek a nem zsidók is a „minkecsi” piacon jiddisül,⁵⁷ vagy abban, igaz-e, hogy 1944 előtt azért nem kellett senkinek se szégyellnie a zsidóságát, mert „mindenki zsidó volt”,⁵⁸ indokolt-e, hogy a nosztalgizások – sokszor szirupos,⁵⁹ George Emanuel Opitz-képeket⁶⁰ idéző visszaemlékezéseikben – hallgatnak a korabeli antiszemitizmusról.⁶¹ Valójában azonban a múlt idealizált enkapszulációja egyfajta kísérlet arra, hogy valahogy mégis egyáltalán beszélni lehessen arról, ami minden addigig felülmúlóan traumatizált mivolta miatt csaknem kikommunikálhatatlan.⁶² Ennek az emlékezetnek talán legérdekesebb vonulata a virtuális ortodox és haszid zsidó Kárpátalja újrateremtése – külföldön Williamsburgben, Bné Brakban, Brooklynban, ami egyúttal egy hazalátogató örökségturizmus kibontakozásával is együtt jár, ami azonban „nem tekinthető visszatelepedésnek. A médiában is gyakran visszaköltözésként félreértelmezett jelenség mögött valójában a zarándoklatok vallási kereteit biztosító infrastruktúra kiépítési törekvése áll”.⁶³

A kárpátaljai gyökerű haszid és ortodox zsidó közösségek a vallásos zsidóság fontos részét képezik számos országban – igaz, ez már nem valóságos, hanem virtuális Kárpátalja. Ha azonban zsinagógákat lehet átalakítani terményraktárakká, mint ahogyan a szovjet időkben is tették a kárpátontúli területen, vagy ahol egyfajta társadalmi-politikai amnéziával idegenrendészetet lehet látni és láttatni ott, ahol valójában népirtás volt, ott szükség is van a kulturális emlékezetre – ahogy az olyan, nagy erudícióval megírt könyvekre is, mint a *Zsidók Kárpátalján*.

⁵⁶ Vincze Kata Zsófia: Nosztalgikus Kárpátalja-emlékezet. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 336–344., 340.

⁵⁷ Fedinec Csilla – Oficinszkij Román: Szovjet múlt..., 2013, i. m. 270.

⁵⁸ Vincze Kata Zsófia: Nosztalgikus Kárpátalja-emlékezet..., 2013, i. m., 342.

⁵⁹ Uo. 342.

⁶⁰ Uo. 338.

⁶¹ Uo. 341.

⁶² Uo. 344.

⁶³ Glässer Norbert: Úgy, mint az óhazában: Újrateremtett közösségek. In: *Zsidók Kárpátalján...*, 2013, i. m., 214–220., 350.